Two Days Interdisciplinary National Conference

The Contribution of Vidarbha Development Board in the Progress of Vidarbha

October 16-17, 2019

Conference Proceedings

Editor
Dr.Arvind Joshi

Organised by
Vidarbha Marathi Samajshastra Parishad
And
Department of Sociology,C.P.and Berar E.S. College , Nagpur

Adarsh Arts & Commerce College Desaiganj

PRINCIPAL
Adarsh Arts & Commerce College,
Desaiganj (Wadsa) Dist.- Gadchiroli

Two Days Interdisciplinary National Conference
On
The Contribution of Vidarbha Development Board in the Progress of Vidarbha

October 16-17, 2019

Organised by

Vidarbha Marathi Samajshastra Parishad
And
Department of Sociology,C.P.and Berar E.S. College , Nagpur

Editor

Dr.Arvind Joshi
Organising Secretary
HoD
Department of Sociology,C.P.and Berar E.S. College
Tulsibagh Road Mahal Nagpur

Adarsh Arts & Commerce College Desaiganj

PRINCIPAL
Adarsh Arts & Commerce College,
Desaiganj (Wadsa) Dist.- Gadchiroli

Patron
Maj.Gen.A.S.Deo
President
C.P.and Berar E.S. Society , Nagpur

Mr.Anil Mahajan
Secretary
C.P.and Berar E.S. Society , Nagpur

Mentor
Dr.Milind Barhate
Principal
C.P.and Berar E.S. College , Nagpur

Organizing Secretary
Dr.Arvind Joshi
HoD
Department of Sociology
C.P.and Berar E.S.College , Nagpur

Dr.B.M.Karade
President
Vidarbha Marathi
Samajshastra Parishad

Advisory Committee

Dr.B.K.Swain

Dr.Ravindra Vikhar

Dr.Kishor Raut

Dr.Vinayak Irpate

Dr.G.N.Nimbarte

Dr.J.K.Mahajan

Dr.Medha Kanetkar

ISBN:978-81-941779-5-0

Published by-Sankalp Publication Vidyanagar, Nagpur

M-8600848950

Adarsh Arts & Commerce College Desaiganj
PRINCIPAL
Adarsh Arts & Commerce College,
Desaiganj (Wadsa) Dist.- Gadchiroli

23.विदर्भातील जलसंकट आणि जलव्यवस्थापन

....137

डॉ. लक्ष्मीकांत देशपांडे
स्वामी विवेकानंद समाजकार्य महाविद्यालय,
महाल, नागपूर.

24.वर्तमान ि़क्षा एवं गांधी विचार :– पचायत राज में गांधी विचारधारा की भुमिका

.....................142

प्रा. सुधाकर माटे महिला कला महाविद्यालय, उमरेड, जि. नागपुर

25.विदर्भ में खेल और पर्यटन संरचना ....,,.148

प्रा. सुधाकर माटे महीला कला महाविद्यालय उमरेड, जि. नागपुर

२६.विदर्भातील शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या – कारणे व उपाय 151

प्रा. शोभापी. ताजणे
रामगणेशगडकरीकलावाणिज्य महाविद्यालय, सावनेर
तह. सावनेर, जि. नागपूर

२७.विदर्भाच्या विकासात सामाजिक, आर्थिक व राजकीय समस्यांचे अध्ययन 159

प्रा. डॉ. व्ही. जी. चव्हाण
आदर्श कला व वाणिज्य महाविद्यालय, देसाईगंज
जि. गडचिरोली.

२८.स्वतंत्र विदर्भ राज्याची संकल्पना 165

प्रा.डॉ. माया बी. मसराम
रादराव पवार कला व वाणिज्य महाविद्यालय, गडचांदूर
ता. कोरपणा जि. चंद्रपूर

२९.नक्षलवादी चळवळीचा आदिवासी वर होणारा आर्थिक व सामाजिक परिणाम 168

Adarsh Arts & Commerce College Desaiganj

PRINCIPAL
Adarsh Arts & Commerce College,
Desaiganj (Wadsa) Dist.- Gadchiroli

विदर्भाच्या विकासात सामाजिक, आर्थिक व राजकीय समस्यांचे अध्ययन

प्रा. डॉ. व्ही. जी. चव्हाण
आदर्श कला व वाणिज्य महाविद्यालय, देसाईगंज
जि. गडचिरोला.

प्रस्तावना :—

आधुनिक भारत, एक ाश्क्त भारत बनविण्यासाठी रा ट्रीय स्तरावर प्रयत्न सुरू आहेत. भारत हा महासत्ताक रा ट्र बनविण्याची धडपड सुरू आहे. यासाठी सर्व राज्यात वेगवेगळया लोक कल्याणकारी योजना राबलिल्या जात आहे. देशाच्या विकासाचे इंजिन म्हारा ट्र राज्य आहे. उद्योगवाडीला प्रोत्साहन देण्यसाठी म्हारा ट्रात मेक इन इंडियाची घो ाणा केली. म्हरा ट्र, गुजरात, ओरिसापेक्षा म्हारा ट्र हे क्रमांक एक चे राज्य बनले आहे. त्यामुळे भारतातील इतर सर्व राज्यामध्ये महारा ट्र राज्य औद्योगिक क्षेत्रात प्रगतीशिल राज्य म्हणून ओळखले जातो.

म्हारा टांचा औद्योगिक व आर्थिक विकास मुबंई, पुणे, ठाणे, नाशिक, बारामती सारख्या पश्चिम म्हारा ट्रापुरताच मर्यादित आहे. उर्वरित म्हारा ट्र म्हणजे मराठवाडा, खानदेश व विदर्भाचा आर्थिक,साजिक आणि राजकिय विकासाबाबत हे क्षत्र अजूनही मागासलेले व अप्रगत अवस्थेतच आहे. जलसिंचन, रस्ते, कृ ाीउद्योग इत्यादी क्षेत्रात विदर्भासह म्हारा ट्राच्या इतर क्षेत्रात असमतोल व अनूशे ा निर्माण झाल्याचे दांडेकर समितीने मान्य केले होते. विदर्भाच्या मागासलेपणाला कारणीभूत असणाऱ्या घटकांची समाजशास्त्रीय दृ टीने अध्ययन करण्याचा प्रयत्न केला आहे.

आर्थिक विकासातील सामाजिक प्रश्न:—

बचतीमधून भांडवलांची उभारणी करणे व नव्या भांडवलाच्या गुंतवणुकीतून नविन साधनसंपती निर्माण करणे हे अर्थशास्त्राचे महत्वपूर्ण वैशि टये आहे. असे आधूनिक काळात मानले जाते. यामुळे आर्थिक विकास ही संज्ञा या अर्थाने वापरली जाते. आर्थिक विकासाचा हेतू दारिद्रयाचे निर्मूलन कस्न संपन्नतंत वाढ करणे असा असतो. यासाठी देशातील उत्पादन व उत्पादनाची साधने वेगाने वाढने आवश्यक असते. परंतू उत्पादनाची साधने काही लोकांच्या, समूहांच्या,प्रदेशाच्या संपन्नतेचे कारण न होईल या दृ टीने संपतीचे वितरण होणे आवश्यक असते. परंतू यासाठी आर्थिक वृ्ध्दी व सामाजिक न्याय साधने ही आर्थिक विकासाचे ध्येय आहे. समाजातील गरीबी किंवा दारिद्रय दुर करणे व सामाजिक न्याय साधणे आवश्यक आहे.

आर्थिक विकासाचा संबंध विकसनशिल देशाच्या सामाजिक समस्येशी असतो. या उलट विकसीत व प्रगत देशात बाजारपेठेतील व अर्थव्यवहारातील मंदीची सावट दुर सारून आर्थिक प्रगती करणे आवश्यक असते. परंतू असे होतांना दिसत नाही. असे अनेक लहान मोठे उद्योगधंदे बंद पडण्याच्या मार्गावर आहेत. काही प्रमाणात नोट्राबंदीचा फटका अशाउद्योगधंदावाल्यांना बसला असावा. आर्थिक विकासाच्या प्रक्रियेत उत्पादनाची वाड होण्या बरोबर लोककल्याणकारी योजनाचा फायदा तळागाळातील लोकांना झाला पाहिजे. त्यामधून त्यांच्या प्राथमिक गरजा पूर्ण होउ ाकते.जर प्राथमिक गरजा रोजच्या रोज भागत नसेल तर गरजा

भागविण्यासाठी अर्थ सहाय्य देऊन सामाजिक सुरक्षा प्राप्त करून दिली पाहिजे. भारत सारख्या विकसनशिल देशांनी दुर्बलघटकांच्या कल्याणसाठी शिक्षण .,सार्वजनिक आरोग्य, बेरोजगारी दुर करणे ही रा ट्राची नैतिक जबाबदारी आहे असे अमर्त्य सेन यांनी प्रतिपादीत केले आहे.

आर्थिक विकास आधुनिकीकरणाच्या प्रक्रियेतील एक महत्वाचा भाग आहे. जुन्या व्यवस्था सुधारून व बदलून त्यांच्या जागी नविन प्रगत व्यवस्था निर्माण करण्याच्या प्रक्रियेला आधुनिकीकरण असे म्हणतात. नविन प्रगत व्यवस्था निर्माण करण्याचा संबंध सामाजिक मल्य व्यवस्थेशी असते.आर्थिक विकासाच्या प्रक्रियेला सामाजिक बाजू असते.

विदर्भाच्या विकासात ाासनाची भुमिकाः—

आर्थिक विकासाबाबत विदर्भाच्या मागासलेपणाला ाासनाच्या भुमिकेचा विचार करावा लागेल. कारण आपल्या देशाचा विकास मुख्यत: सरकारकडून, त्यांच्या पुढाकाराने व त्यांच्यामदतीने करावयाचा असते. यामुळे ाासनाची सत्ता ज्यांच्या हातात असते. त्यांच्याकडून विकासाच्या नियोजनाची अपेक्षा बाळगली जाते. राजकारणात जे सत्तास्थाने संपादन करतात. तेच ाासनाचे नियंत्रक असतात. म्हणून सत्तास्पर्धा हाच राजकारणाचा मुळ गाभा आहे. आर्थिक धोरण त्याची कार्यवाही ही निवळ आर्थिक न राहता राजकिय व व्यापक अर्थाने सामाजिक बनलेली आहे. यामुळे राजकारण, अर्थकारण व समाजकारण यांची फारकत करता येत नाही. याउलट त्यांचे घनि ट संबंध लक्षात घेतल्याशिवाय एखाद्या प्रदेशाच्या आर्थिक क्षेत्रातील मागासलेपणातील मुळ समस्येंचे स्वरूप समजू ाकत नाही.

आर्थिक नियोजनात केंद्र सरकार व राज्य सरकारच्या भुमिकेचा विचार करावा लागतो. कारण देश स्वतंत्र झाल्यापासून देशांच्या आर्थिक नियोजनाची व पंचवा िक योजनेच्या आराखडयांना मंजूरी देण्याची सुत्रे केंद्र सरकारकडे राहीलेली आहे. दर पंचवा िक योजनेतून देशातील सर्व घटकांमधील जनतेच्या कल्याणसाठी वेगवेगळया कल्याएकारी योजना राविण्यात येते. याचाच एक भाग विदर्भातील अनुसूचीत जाती, अनुसूचीत जमाती, विमुक्त जाती, भटक्या जमाती व इतर मागासवर्गाच्या कल्याणसाठी आलेला पैसा दुस—या विकास कामाकडे वळविला जातो. त्यामुळे पाहिजे त्या प्रमाणात विदर्भाचा विकास झालेला दिसून येत नाही.

विदर्भाच्या विकासातील वास्तविक चित्रः—

नागपुर ाहरात सर जमशेटजी टाटा यांनी एम्प्रेस मिलची स्थापना केली होती. यासोबत मॉडेल मिलची स्थापना झाली. काही काळात यवतमाळ, अकोला, हिंगणघाट, पुलगांव, पुसद, धामनगांव याठिकाणी कापड गिरण्या सुरू करण्यात आल्या. ज्या काळात कापड हाच भारतातील एक प्रमूख उद्योग होता. त्याच काळात विदर्भात कापड उद्योग, जिनिंग प्रसिंग उद्योग बराच वाढला होता. त्याचबरोबर कोळसाखाणीचे उद्योग सुंव्यवस्थीत होते. महारा ट्रात वनसंपत्तीमध्ये विदर्भाचा हिस्सा जवळजवळ ८० टक्के एवढा होता. महारा टातील ७६ टक्के सागवान व जळावू लाकडाचे उत्पादन विदर्भात होत असे. विदर्भात

Adarsh Arts & Commerce College (Desaiganj)
PRINCIPAL
Adarsh Arts & Commerce College,
Desaiganj (Wadsa) Dist.- Gadchiroli

अनेक ठिकाणी सॉ मिल कार्यरत होत्या. विदर्भातील यवतमाळ, अकोला, बुलढाणा, वर्धा या जिल्हात मोठया प्रमाणात कापूस पिकविला जातो. म्हणून **पांढरा सोना** पिकविणारा जित्हा म्हणून ओळख, वणी, घुग्घूस, भद्रावती, चंद्रपूर याभागात कोळसा खाणीचा साम्राज्य असल्यामुळे वणीला **ब्लॅक डायमंड** म्हणून ओळख,नागपूरची संत्री भारतभर प्रसिध्द, याप्रमाणे विदर्भात कापूस, तेलबिया, डाळी, तांदूळ, यासारखी विविध पिके घेतले जाते. यामुळे अनेक ठिकाणी ऑईल मिल्स, डाळ मिल्स, भात गिरण्या कार्यरत होत्या.

गडचिरोली जिल्हातील देसाईगंज तालुक्यात जेजानी पेपर मिल, चंदपूर जिल्हातील ब्रम्हपूरी तालूक्यात गौरव पेपर मिल प्रसिध्द होती. कृ ी, कोळसाखाणी, वनसंपत्ती व औद्योगिक क्षेत्रात विदर्भ आर्थिक दृ टया संपन्न होता. कोलकत्ता, म्रदास, चेन्नई, मुंबई, पुणे या भारताच्या प्रमूख उद्योग केंद्राशी रेल्वे मार्गामुळे विदर्भाचा संपर्क आज ही वाढलेला आहे. तरी पण अलिकडे आर्थिक क्षेत्रातील विदर्भाची स्थिती कमकूवत बनत आहे. एम्प्रेस मिल्स, मॉडेल मिल्स, जेजाणी पेपर मिल, गौरव पेपर मिल बंद पडून हजारो कामगार बेकार झालेले आहेत. बऱ्याच ठिकाणी सुतगिरण्या बंद पडलेल्या आहेत. विदर्भातील कापड गिरण्याचे आधुनिकीकरण झाले नाही. परिणामी कापड गिरण्या बंद पडलेल्या अवस्थेत आहे. त्यामुळे अनेक कामगारावर उपासमारीची पाळी आलेली आहे. जगंल तोडीमुळे वनसंपत्तीचे उत्पादन वेगाने घटत आहे. निसर्गाच्या लहरीपणामुळे डाळीच्या उत्पादनात मोठया प्रमाणात घट झालेली आहे. परिणामी सॉ मिल, डाळीच्या मिल्स, ऑईल मिल यासारख्या लघूउद्योगाना स्पर्धेत टिकणे अशक्य होऊ लागले. त्यामानाने रोजगार निर्मीती झाली नाही.

दुसरीकडे जमीनीच्या हिस्सामुळे ेतजमिनीच्या तुकडयामुळे भुमीहिन मजूरांचे प्रमाण वाढले. परिणामी ग्रामीण भागातील बेरोजगार हराकडे येत आहे. त्यामुळे नागरीकरणाची प्रक्रिया अधिक गतिमान झाली. नगरात, महानगरात निवासाचा प्रश्न, जागेची टंचाई, वाढती महागाई यासारखे प्रश्न निर्माण झाले. त्यातून गलिच्छ वस्तीची किंवा झोपडपटी वस्तीची समस्या निर्माण झाल्यात. यामुळे गुन्हेगारी, बालगुन्हेगारी, मद्यपान, मादकपदार्थाचे सेवनाचे प्रमाण वाढत आहे. सोय सुविधा अपुऱ्या पडू लागल्या. विदर्भातील भूमी विविध पिकाप्रमाणे पपई, संत्री, डाळींब यासारख्या फळबागासाठी उपयुक्त आहे. तरी विदर्भात फारसे कृ ी उद्योग व उद्योग प्रक्रिया नाही. ेती अवजाराची निर्मीती झाली असली तरी नवतंत्राचा फारसा उपयोग झालेला नाही. कारण सिंचनाच्या फारसी सोयीसुविधा नसल्यामुळे पारंपारिक पिके घेणाऱ्यांची संख्या अधिक आहे. जिल्हा स्तरावर व तालुक्याच्या ठिकाणी एम.आय.डी.सी.ची निर्मीती झाली असली तरी, त्यात आजारी युनिटची संख्या जास्त आहे. नागपूर सारख्या ठिकाणी एम्प्रेस मिल व मॉडेल मिलच्या जागेवर महागडे बहूमजली इमारती उभारण्यात आलेल्या आहेत.

विदर्भात कृ ी विकासातील मागासलेपणा :–

कृ ीप्रधान अर्थव्यवस्था असणाऱ्या देशात औद्योगिकरण व आर्थिक विकास घडवून आणण्यात सर्वात महत्वाचा वाटा कृ ी उद्योगाचा असतो. जर कृ ी क्षेत्राचा विकास हा सार्वजनिक व खाजगी क्षेत्रा पेक्षा सहकार क्षेत्रातून साधला जातो. सहकार क्षेत्रात साखर कारखान्यामुळे पश्चिम महारा ट्राचा

Adarsh Arts & Commerce College Desaiganj
PRINCIPAL
Adarsh Arts & Commerce College,
Desaiganj (Wadsa) Dist.- Gadchiroli

कायापालट झाला. तर विदर्भातील उमरखेड तालुक्यातील वसंत सहकारी साखर कारखाना डबघाईस आला. कृ   ी उद्योगाचा विकास करण्यासाठी सर्व प्रथम जलसिंचनाच्या सोयी, ओलीताची सोयी व त्यासाठी विजेचा पुरवठा, पिकासाठी प्रगत तंत्रज्ञान, पक्या रस्त्याची निर्मीती, दळणवळणाची साधने यांच्या उपयोगामुळे कृ   ी क्षेत्राचा विकास जलद गतीने होवू   ाकते. पण काही भागात या सोईचा अभाव असल्यामुळे त्या भागाचा विकास झालेला नाही.

महारा   ट्र राज्याच्या निर्मीती नंतर जलविद्युत निर्माण करण्याची क्षमता कोयना प्रकल्प, जायकवाडी प्रकल्प, विदर्भातील वैनगंगा, अप्पर वर्धा व गोसीखुर्द प्रकल्प मार्गी लागत आहे. विदर्भात बारमाही वाहणाऱ्या नदया असून उपसा जलसिंचन योजनाची निर्मीती झाली नाही. मुंबई , पुणे, ठाणे नाशिक या भागात औद्योगिक वसाहती असल्यामुळे या भागात विजेची मागणी वाढली. परिणामी विजेचा विकास जलद गतीने झाला. विजेची मागणी पूर्ण करण्यासाठी एकलारा औ   णक विद्युत केंद्राची निर्मीती करण्यात आली. नंतर विदर्भात कोराडी, दुर्गापूर येथे औ   णक विद्युत केंद्राची स्थापना झाली. तरी कधी कधी विद्युत पुरवठयरची कमतरता जाणवते.

उद्योगधंदयाच्या विकासात मागासलेपणा:—

ब्रिटीश राजवटीपासून मुंबई क्षेत्रात उद्योगाचे मोठया प्रमाणात विस्तार झाला. त्यामानाने विदर्भात उद्योग क्षेत्र उभारण्यात आले नाही. परंतू नंतर भारतातील इतर राज्याप्रमाणे विदर्भ राज्यात काही कापड उद्योजक हे व्यापाराच्या क्षेत्रातून पुढे आले. विदर्भाच्या कापड क्षेत्रातील बरेच उद्योजक हे विदर्भाचे रहिवासी नव्हते. जसे सर जमशेटजी टाटा सारख्या उद्योजकांनी विदर्भात उद्योग निर्मीतीसाठी उपलब्ध असणारी अनूकुलता लक्षात घेऊन कापड गिरणीची स्थापना केली. तरी पण मध्यम व लघु उद्योगासाठी स्थानिक व प्रादेशिक क्षेत्रातून उद्योजकांची नविन पिढी निर्माण होणे आवश्यक होती, पण तशी नविन पिढी निर्माण झालेली नाही. विदर्भातील स्थानिक रहिवाशांनी व्यापार क्षेत्राकडे केलेले दुर्लक्ष हे त्याचे मुळ कारण असावे. ज्याप्रमाणे पश्चिम महारा   ट्राच्या तुलनेत विदर्भ व नागपूर   ाहरातील हॅडलूम उद्योग पूरेशा संख्येत पॉवरलूम उद्योगात परिवर्तीत होवू   ाकला नाही. कारण हलबा को   टी लोकसमूहाचे नेतृत्व राजकीय नेत्यांच्या आश्वासनाला बळी पडून जाती —जमातीवि   ायक   ाासकीय सवलती प्राप्त करण्याच्या चळवळीमध्ये गुंतून पडले.

आर्थिक घटक :—

भौतिक विकासाचे मूलमंत्र औद्योगिक विकासात असते. त्यामुळे आर्थिक घटकांत उद्योगाचा समावेश होतो. भारतीय समाजाची स्थिती लक्षात घेता, ज्या शहरात उद्योगधंद्याचे केंद्रीकरण झाले, त्या शहरांचा विकास शिघ्र गतीने झालेला दिसतो. त्या परिसरातील लोकांना रोजगारांच्या संधी उपलब्ध झालया. ज्या प्रदेशात उद्योगासाठी आवश्यक कच्चामाल, पाणी, विज, कामगार व भांडवल या गो   टी उपलब्ध होतात. त्याठिाणी उद्योगधंदाची भरभराट होते. जसे मुंबई, पूणे, कोलकता, ठाणे, बंगलोर, दिल्ली या सारख्या मोठमोठया शहरात उद्योगधंदाची भरभराट झाली. त्यातुलनेत विदर्भातील मागासेपणा याला जबाबदार आहे. गडचिरोली जिल्हा उद्योग

Adarsh Arts & Commerce College Desaiganj
PRINCIPAL
Adarsh Arts & Commerce College,
Desaiganj (Wadsa) Dist.- Gadchiroli

विरहीत व मागासलेला जिल्हा म्हणून ओळखला जातो. याचे कारण म्हणजे या जिल्हात आदिवासी लोकांची जास्त असून नक्षलवादामुळे उद्योगपती किंवा भांडवलदार औद्योगिक वसाहत उभारण्यास पुढे येत नाही.

मेक इन महारा ट्र:—

जलयुक्त शिवार अभियानाच्या माध्यमातून पिण्याच्या पाण्यासाठी व ेतीसाठी ाश्वत पाणी पुरवठयाची सोय करतांना उद्योगधंदे वाढीसाठी प्रधानमंत्र्यांच्या **मेक इन इंडिया** या आवाहनाला उत्सफूर्त प्रतिसाद देत **मेक इन म्हारा ट्र** ही योजना सुरू करण्यात आली. या योजनेचा ुभारंभ मुंबईत पार पडला. त्यामुळे उद्योग व गुंतवणूकीच्या दृ टीने मुंबई अग्रस्थानावर आहे. याचबरोबर जागतिक दर्जाच्या पायाभूत सोयीसुविधा उपलब्ध होण्यासाठी स्मार्ट सिटी प्रमल्पात पुणे, सोलापूर, औरंगाबाद, नाशिक, ठाणे, कल्याण, डोंबिवली व विदर्भातून केवळ नागपूर हराची निवड करण्यात आली.

राजकीय इच्छाशक्तीचा अभाव:—

ज्याप्रदेशातील राजकीय प्रतिनिधी, नेते, आणि मंत्री यांच्यामध्ये आपल्या प्रदेशाचा विकास घडवून आणण्यांची इच्छाशक्ती असते, ते स्वत: पुढाकार घेऊन आपल्या प्रदेशाचा विकास घडवून आणतात. उदा. पश्चिम महारा ट्रातील राजकीय प्रतिनिधी आणि नेत्यामध्ये इच्छाशक्ती असल्यामुळे पश्चिम महारा ट्राचा विकास झाला. तर विदर्भात अनेक नेते असले, तरी इच्छाशक्तीच्या अभावामुळे पाहिजे, त्याप्रमाणात विदर्भाचा विकास झालेला दिसून येत नाही.

अलिकडे नागपूर सारख्या महानगरात महामेट्रोमुळे व स्मार्ट सिटीची संकल्पना आल्यामुळे रोड, रस्ते, बगीचे याला चांगले दिवस आले आहे, असे म्हणावे लागेल. एखाद्या हराचा विकास झाला, म्हणजे संपूर्ण क्षेत्राचा विकास होत नाही. विकासाची गंगा तळागाळातील सर्व लोकांपर्यंत पोहचविली पाहिजे. केवळ विशि ट समूहाचा विकास करून चालत नाही, तर संपूर्ण मानवी समूहाचा विकास होणे आवश्यक असते. आदिवासी, दलीत, ोि ात, पिढीत, महिला, बालक, वृध्द, या सर्वाचा विकास होणे आवश्यक आहे. यासोबतच शेतकऱ्यांच्या ेतीकरीता जलसिंचन किंवा ओलिताची सोय करणे आवश्यक असते.

विकासाच्या प्रक्रियेत सामूहिक प्रयत्नाची आवश्यकता असते. एकटा व्यक्ती, एक समूह यांनी विकास होत नाही. सर्वानी आपआपली जबाबदारी ओळखून कामाला हातभार लावले, तर काम सोपे होऊन अधिक सुलभ होते. व विकासाची प्रक्रिया तळागाळातील लोकांपर्यंत पोहचू केल.

संदर्भ ग्रंथ

PRINCIPAL
Adarsh Arts & Commerce College,
Desaiganj (Wadsa) Dist.- Gadchiroli
Adarsh Arts & Commerce College Desaiganj

१)	पन्नलाल सुराणा	महारा ट्राची आर्थिक जडणघडण.
२)	घनश्याम ाहा	भारतातील सामाजिक चळवळी
३)	डॉ. एस.आर.तो णीवाल	भारतीय समाज आणि प्रश्न
४)	भा.ल. भोळे	स्वातंत्र्योत्तर महारा ट्राची डावी चळवळ.
५)	विद्याधर पुंडलिक	आर्थिक विकासाच्या सामाजिक बाजू.
६)	डॉ. बी.एम. कऱ्हाडे	भारतीय समाज प्रश्न आणि समस्या.
७)	डॉ. प्रदिप आगलावे	भारतीय समाज प्रश्न आणि समस्या.

८) महिती व जनसंपर्क महासंचालनालय, महारा ट्र ासन   लोकराज्य.

Adarsh Arts & Commerce College Desaiganj

PRINCIPAL
Adarsh Arts & Commerce College,
Desaiganj (Wadsa) Dist.- Gadchiroli